

**ORAYLIQ AZIYA REGIONIDA TABIIY RESURLARDAN
PAYDALANIV MASELELERI**

Nurlanov A.S,

NMPI Geografiya oqituv metodikasi kafedrası

Dawletniyazov A.A.

NMPI Geografiya oqituv metodikasi kafedrası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15169394>

Orayliq Aziya regionında mineral shiyki zat resurslarınan paydalanıw bul jerde jaylasqan mámleketlerdiń resurslıq potencalın belgileydi. Region janılıǵı energetikalıq resurslardı óndiriw hám paydalanıw boyınsha aldınǵı orınlardı iyeleydi. Qazaqstan, Turkmenistan hám Ózbekstan neft hám gaz resurslarına, Qırǵızıstan hám Tajikstan – suw-energetikalıq resurslarǵa bay.

Tastıyqlanǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Orayliq Aziya mámleketlerinde neft rezervleriniń ulıwma kólemi 15-31 mlrd. barrel, tabiiy gaz rezervleriniń ulıwma kólemi bolsa 230 -360 trln bul dunya juzi rezervleriniń 7, 2% neft hám 7% gaz resursların quraydı. Region kómir qazıp alıw boyınsha dúnyada 10-orındı iyeleydi, elektr energiyası islep shıǵarıw boyınsha bolsa 19 –orındı, qara, reńli hám kem ushraytuǵın metallardıń úlken rezervleri tuwrı keledi, ulıwma altın islep shıǵarıw boyınsha (Ózbekstan -90 t, Qırǵızstan -24t, Kazaxstan -18t)9-orındı iyeleydi.

Orayliq Aziya regionınıń batısında Kaspiy boyı pásttegisligi hám Mangıshlaq yarım atawında, Kaspiy teńiziniń Túrkmenshtaǵa tiyisli bóliminde neft, gaz kánleri keń tarqalǵan. Arqada Ural-Emba Aktyube neft-gaz rayonu 400 miń km² qa shaması jerdi óz ishine alıp bul jerde sanaatlıq áhmiyetke iye bolǵan perm, trias (Makat, Qulsarı, Shubar-qudıq), orta, yura (Dossor, Makat, Qulsarı) hám por dáwiriniń qatlamlarında neft kánleri kóplep ushıraydı.

Mısal ushın, Kazaxstan Sovet dáwirinde ulıwma Soyuzlıq kórsetetkishte neft hám gaz óndirisiniń kishi bir bólegin quraǵan. 1991-jıldan baslap óz mámleketiniń neft-gaz kompleksin rawajlandırıw hám geologiyalıq-qıdırıw jumıslarına úlken kúsh sarpladi, neft-gaz tarmaǵına xalıq aralıq investordardı tartıw ushın qolay shárt-shárayatlar jarattı hám 1991-jıldan baslap neft hám gaz qazıp alıwdı tórt esege kóbeytti (shama menen 1991-jıldadan 2021-jılǵa shekem 20 mln tonnadan 80 mln tonnaǵa shekem).

Qazaqstan jazıq tawları qazıp shıǵarlatuǵın Qaraǵanda, Ekibastuz kómir kánleri, Jezqazǵan, Qońırat, Boshchakól mıs kánleri ulıwma xalıq xojalıǵı áhmiyetine iye. Qazaqstan jazıq tawları territoriyasında Qarqaralı hám Ullıtaw polimetall kánleri; Atasuw hám Jezqazǵan marganec kánleri tanıqlı. Qazaqstan jazıq tawlarında

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

sanaatliq áhmiyetke iye bolgan altin, gúmis, molibden, vol`fram, boksit kánleri hám orayliq bóliminde rudalı paydalı qazılmalardan fosforit, kaliy duzı, asduzı kánlerinen resurslar qazıp alınbaqta.

Úlkeniń orayliq bólimlerinde yaǵniy Ózbekstan aymaǵında gaz- neft basseyinleri sıpatında Buxara- Xiywa, Ústyurt rayonları iri potencialı rayonlardan esaplanadı. Buxara-Xiywa neft-gaz rayonlarında Gazli, Shortan, Ortabulaq, Kándumalaq, Taslı, Shortepa, Zevar, Ústirt platosında Shaxpaxtı, Quwanış, Aqsholaq hám taǵı basqada kánler bar. Aral teńiziniń qurıǵan bólimi tábiyǵiy gaz zapslarına bay ekenligi keyingi razvetkaliq burǵılaw jumısları tiykarında zapaslari anıqlanbaqta.

Orayliq Aziya regionında mineral shiyki zat resursları tiykarında saanat tarmaqlarınıń rawajlanıwı, óndiris kárxanalarınıń hár qıylı shıǵındıları menen tábiyiy ortalıqtıń suw, hawa topıraqlardıń pataslanıwına sebepshi bolmaqta. Orta Aziya tawlı territorialarında mineral shiyki zat resurslarınan hám basqada resurslardan paydalanıwdıń artıp barıwı sebepli qorshaǵan ortalıq úlken kólemde pataslanbaqta. Bul tarawda tábiyattıń eń názik komponentleri insanlar, ósimlik hám haywanat dúnyası zıyan kórmekte.

Orayliq Aziya elleri boylap jaylasqan áskeriy polegonları átiraplarında radioaktiv hám záhárli zatlardıń óndirisi nátiyjesinde qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwına sebepshi bolmaqta. Ayrim qalalarında óndirislik shıǵındılardıń kóbeyiwi, ishimlik suwlari sapasınıń tómenligi jergilikli xalıqtıń den saqlıǵına kerı tásir etip hár qıylı keselliklerdiń tarqalıwına sebepshi bolmaqta. Orayliq Aziya ellerinde dárya suwlarınan intensiv paydalanıwı nátiyjesinde egislik maydanlarınıń shekten tis suwǵarılıwı Aral teńiziniń qurǵawına sebepshi bolıp onıń qurǵaǵan ultaninan kóterilgen duzlı qumlı shańlar hawaǵa kóterilip shańlı dúbeleylerdi payda etip egislik jerlerdiń shorlanıwına, ósimlik hám haywanat dúnyasınıń digradaciyalanıwına tásir etpekte. Neft óndirisiniń artıwı Kaspiy teńizi suwlarınıń pataslanıwına sebepshi bolmaqta.

Keyingi 2000 jilda insaniyat tariyxında jámi joq bolıp ketken birinshi 36 túrdegi sútemiziwshilerdiń jer betinde joq bolıp ketiwi ushın 1800 jil waqıt kerek bolsa, onnan keyingi 33 túrine 100 jil, sońǵı 40 túrine bolsa yarım ásir ǵana waqıt kerek bolǵan.

Qolaysız bolǵan ekologiyalıq sharayatta biosferanıń ayrim bólimlerin saqlap qalıw, olarda kemeyip baratırǵan haywanlar hám ósimliklerdi kóbeytiriw jolı menen olardı pútkilley joǵalıp ketiw qáwpinen qutqarıp qalıw global máselege aylanıp baratır. Sonıń ushın hám planetamızdıń hár túrli orınlarında qorıqlanatuǵın arnawlı aymaqlar shólkemlestirilgen.

Misali, hâzirgi wakitta duńya júzi boyınsha 2,7 mińnan aslam iri qorıqxana hám milliy parkler shólkemlestirilgen. Olardıń kópshiligi rawajlangan ellerde yaǵniy AQSh, Germaniya, Kanada, Yaponiya, Avstraliya mámleketlerinde jaylaskan. Orta Aziya úlkesinde jámi 30 dan ziyat qorıqxanalar bolıp olardıń ulıwma maydanı 2,3 mln ǵa yamasa úlke aymaǵınıń 1% bólimin iyeleydi.

Hâzirgi waqıtta geografiya pánin oqıtıwdıń áhmiyetli wazıypalarınıń biri bul ózleri jasap turǵan úlkemizdiń territoriyalıq dúzilisi haqqında hám onıń tábiyiy resurslarınan xalıq mápine aqılǵa muwapıq ilimge tiykarlangan usıllarda racionallı shólkemlestirip paydalanıwdı úyretiw bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda oqıwshılar geografiya sabaqlarında ulkemiz tabiyiy komponentleriniń xâzirgi ekologiyalıq keskinlesken jaǵdayın tereń úyrenip tábiyat hám onıń baylıqları adam iskerligine, turmısına tásin ańlap tábiyattı kóz qarashıǵında asırap saqlawǵa hám adamlardıń tábiyatqa tuwra qatnasta bolıw kerekligin úyrenedi. Oqıtıwshı balalardı búgingi kúngi real mashqalalı jaǵdaylardıń sheshimine oqıwshılardıń oylaw iskerliklerin baǵdarlap bul mashqalalardı sheshiwdi hár biriniń qatnasıwı zárúr ekenligine tolıq isenimin oyatadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Солиев А.С. хэм т.б. «Минтақавий иқтисодиёт». Т-2003.
2. Хасанлв И.А., Фуломов П.Н.. «Марказий Осиё табиий географияси». Т-2002.
3. Eshimbetov U. et al. Territorial composition of agriculture in the Aral Sea Region of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 510. – С. 01040.
4. Ешимбетов У., Наурузбаева Г., Дальжанов К. Методические вопросы анализа и прогнозирования индустриального развития региона с учетом рационального использования минеральных ресурсов //Экономика и социум. – 2020. – №. 12 (79). – С. 532-540.
5. Ешимбетов У. Х. Формирование точек производственного роста на базе минерально-сырьевых ресурсов как совершенствование территориальной организации промышленности региона (на примере Республики Каракалпакстан) //Экономика и предпринимательство. – 2017. – №. 11. – С. 232-237.
6. Раджапов М. Я., Умаров Е. К., Искендеров А. Б. Қорақалпоғистон худудининг географик ўрганилиш тарихи //Ўзбекистон география жамияти ахбороти. – Т. 22. – С. 74-76.
7. Radjarov M. et al. Qoraqalpogiston hududining tabiati va tabiiy boyliklarining geografik organilish tarixi //in Library. – 2021. – Т. 21. – №. 4. – С. 56-57.
8. Искендеров А. Б., Абдираманов Б. С. У. ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИДАГИ ТАБИИЙ ГАЗ КОНЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 335-339.
9. Вахобов Х. В. Вахобов Улугбек Хурбоевич, Искендеров Алишер Базарбаевич. Типизация горнодобывающих и горно-перерабатывающих сооружений по степени их влияния на окружающую среду //Табиий географиянинг регионал муаммолари Илмий конференция материалари тўплами. – 2002. – С. 103-105.